

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.2.17>

Лісеєнко Олена Василівна

доктор соціологічних наук,

професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-0408-5203

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ЦІННІСНІ ЗРУШЕННЯ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню феномена української національної ментальності, її сутнісних характеристик та вектору ціннісних зрушень в умовах сучасності за допомогою використання аксіологічної методології та на основі даних довготривалих вітчизняних та міжнародних емпіричних досліджень 1991–2021 рр.

Національну ментальність визначено як комплекс індивідуальних чи колективних явлень, цінностей, установок, архетипів, стереотипів, які складаються в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних). Проаналізовано деякі особливості національної ціннісної ментальності громадян України на основі даних соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України 1992–2021 рр. та зроблено висновки про посилення значущості традиційних цінностей, які забезпечують безпеку, виживання та соціальний комфорт, та постійне зростання за своєю важливістю цінностей, які пов'язані із солідаризацією та зміцненням соціальних зв'язків.

Аналіз результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS) 2015–2020 років дозволив зробити висновок, що українська національна ментальність за своєю ціннісною складовою є європейською ментальністю, тобто має схожі з ментальністю жителів Європи ментально-духовні орієнтації, високу цінність та усвідомлення важливості свободи та демократії.

Наголошено на необхідності подальшої розробки методологічних та методичних підходів до дослідження феномену української національної ментальності, виявлення стану ціннісних зрушень у ціннісній ментальності, які забезпечують модернізацію духовного життя та ціннісно-нормативних змін у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: ментальність, українська національна ментальність, національна культура, цінності, ціннісні зрушення, свобода.

Актуальність проблеми. Значимість вивчення ціннісних зрушень у структурі української національної ментальності пов'язана з тим, що осмислення змін цінностей, ментально-духовних орієнтацій людей дозволяють розуміти стан та напрямок розвитку українського соціуму. Сьогодні вже немає сумнівів, що успішність глибоких перетворень та важливих суспільних подій суттєво залежить від особливостей національної ментальності, цінностей, які домінують у соціумі, ціннісних пріоритетів людей, які сприяють або перешкоджають «використанню енергії поліпшення» (З. Бауман).

Розуміння та вивчення ціннісно-сислової архітектоники національної ментальності дає можливість більш глибокого осмислення духовності народу, динаміки соціокультурних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, та ролі ментально-культурних факторів в кризових, екстремальних суспільних умовах.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед вітчизняних вчених дослідження української національної ментальності представлено в роботах М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) М. Попович, С. Кримський, Н. Вяткіна та ін. розглядають загальні методологічні та гносеологічні проблеми теорії ментальності, історичні витoki, архетипи та буттєві передумови, суб'єктивні і об'єктивні форми, особливості прояву української національної ментальності [1]. Серед сучасних досліджень соціокультурної динаміки, ціннісних змін в реаліях українського суспільства треба відзначити праці В. Бакірова, Є. Головахи, А. Ручки, Л. Сокурянської та ін. У книзі «Мінливості культури: соціологічні проєкції» (2015) А. Ручка, Н. Костенко, Л. Скокова та ін. розглядають сучасні методологічні підходи щодо вивчення соціокультурних процесів сучасності, динаміки культурних трансформацій, змін ціннісних пріоритетів населення України [2].

В роботі «Українська національна ментальність» М. Попович приходять до висновку, що «залишається відкритим питання, чи не виходить за рамки науки у сферу публіцистики сама постановка питання про загальні риси української ментальності для всіх часів» [3, 23]. Тому дослідження змісту, витоків й особливостей української національної ментальності, аналіз співвідношення історичних та «постматеріалістичних» цінностей (Р. Інглеарт) в структурі української ментальності, її архетипів та «ціннісних синдромів» (А. Ручка) безперечно вимагають уваги сучасних вчених.

Мета статті – дослідження української національної ментальності, її сутнісних характеристик та вектору ціннісних зрушень в умовах сучасності на основі результатів вітчизняних та міжнародних емпіричних досліджень 1991–2021 рр.

Результати. Поняття «національний менталітет» є багатозначним, полісемантичним як в онтологічному, так і в гносеологічному сенсі, тому у науковому дискурсі є численні і різноманітні його дефініції. Це пов'язано з багатогранністю феномену національного менталітету як соціокультурного феномену, з складністю застосувати точні методи наукового аналізу до такого складного феномену, як національна ментальність. Тому актуалізується необхідність ще раз звернутися до дослідження сутності поняття «національна ментальність», його відмінності від інших понять, які відображають колективну свідомість в її етнокультурному, національному вимірі, такими як «національний характер», «національна психологія», ін. В загальному вигляді визначення поняття національного менталітету пов'язане з іманентною етнокультурною, національною цілісністю, що включає сукупність історично сформованих установок та рис характеру, цінностей, стереотипів та архетипів народу, що мають специфіку поведінкового прояву [4].

Поділяючи точку зору М. Поповича про сутнісні характеристики ментальності не тільки як «способу мислення», а «певного виміру людського буття», зазначимо, що поняття «національна ментальність» відображає ціннісно-духовний стан народу, яке складається в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних). Всі основні складові національної ментальності представлені в якості кодів національної культури і напрацьованих способів соціокультурної діяльності, тобто типових форм поведінки в соціокультурному полі.

Щоб визначити особливості української національної ментальності необхідно було б проаналізувати історію культури українського суспільства (за методологію історії ментальності школи «Анналів»), але це широкомасштабна робота, яка потребує комплексного міждисциплінарного підходу та спільних зусиль соціологів, істориків, філософів, антропологів та інших науковців. Однак цілком можливо визначити деякі ціннісні особливості сучасної української національної ментальності за допомогою використання аксіологічної методології та на основі даних таких довготривалих досліджень, як дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство» впродовж 1992–2021 рр., та Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS) впродовж 2015–2020 рр.

Можна стверджувати, що своєрідність національної ментальності пов'язана з своєрідністю національної культури, цінностей та ментально-духовних орієнтацій, які виступають як

певна основа цілісного способу життя людей. Однією з найважливіших складових національного менталітету є система цінностей. Оскільки система цінностей виступає як універсальна структура пріоритетів, що визначають бажаний життєвий проект і систему орієнтацій індивіда, саме ціннісно-культурна складова надає ментальності якісну визначеність. Національна ментальність як сукупність цінностей відображає комплекс соціально значущих принципів індивідуального і групового сприйняття, відносини, поведінки і дії в соціальних ситуаціях. У національній ментальності представлена та частина культури, яка дає людині можливість орієнтуватися в економічній, політичній та соціокультурній сферах життя, у сучасних суспільних реаліях, визначається у ціннісно-мотиваційном ставленні до влади, праці та багатства, норм та зразків соціальної взаємодії, та ін. Безсумнівно сучасні суспільні перетворення впливають на закладені в структурі національної ментальності ціннісні уявлення та пріоритети, однак традиційні стереотипи, способи мислення практично залишаються незмінними. Так, в українській національній ментальності такі історичні цінності, як незалежність, самостійність, свобода та ін., які існують на рівні підсвідомості українського народу, передаються від покоління до покоління.

Щоб з'ясувати особливості ціннісної складової та ціннісних змін в сучасній українській національній ментальності можна звернутися до результатів емпіричного дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство» впродовж 1992–2021 рр. Як свідчать дані репрезентативних загальнонаціональних опитувань, здійснених Інститутом соціології НАН України 1992–2020 рр., в українській національній ментальності ціннісна складова характеризується домінуванням вітальних (традиційних) цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми та добробутом [5]. За думкою А. Ручки, це домінуючий ціннісний синдром під назвою «Безпека», призначення якого гарантування екзистенційної безпеки особистості, людського життя, цінності міжособистісних відносин. В той же час цінності, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Соціальний комфорт» («сприятливий морально-психологічний стан суспільства», «створення рівних можливостей для всіх», «соціальна рівність», «національно-культурне відродження», «участь у релігійному житті»), а також самореалізаційні цінності під назвою ціннісний синдром «Самореалізація»: «цікава робота», «суспільне визнання», «освіта», «культурна компетентність», «індивідуальна самостійність» мають для населення України другорядний характер [6]. Проте з 2014 року значимість демократичних, політико-громадянських цінностей, які відносяться до ціннісного синдрому під назвою «Демократія»: «державна незалежність країни», «створення рівних можливостей для всіх», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не боячись за особисту свободу», «критика і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «підприємницька ініціативність», «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій»), постійно зростає. В ціннісній складовій української національної ментальності населення, як свідчать дані моніторингу 2003–2021 рр., почали відбуватися зміни, пов'язані з зростанням важливості цінностей державної незалежності, патріотизму, а також цінності, пов'язані із комунікацією, толерантністю, солідаризацією, зміцненням соціальних зв'язків. Ця тенденція має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму, особливо під час обставин, пов'язаних з подіями на сході країни з 2014 року та з повномасштабним вторгненням Росії на територію України з 24 лютого 2022 року.

Дослідження особливостей української національної ментальності стає також актуальною у зв'язку з геополітичною стратегією розвитку України – європейським вектором розвитку. Але, щоб наблизити Україну до вступу в Європейський Союз, до декларованих цілей побудови сучасного суспільства масового добробуту з інноваційною економікою і ефективною демократією необхідно проведення модернізаційних реформ. Згідно теорії множинності модернів Ш. Ейзенштадта успішність модернізації суспільства суттєво залежить від факторів позаекономічного кшталту, таких як домінуючі цінності, інші соціокультурні фактори. Це не заперечує, що є й будуть культурні універсалії (наприклад, загальнолюдські цінності), без яких ніяка культурна своєрідність не може забезпечити інтеграції «унікального суспільства»

в сучасний глобальний світ. Тому важливо досліджувати особливості ціннісної складової української національної ментальності, яка співзвучна або відрізняється від ціннісних конструктів ментальності європейців.

Якщо звернутися до результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS), що містять відповіді респондентів різних країн світу відносно цінностей та ставлення до політики, економіки та суспільства, то дані показують особливості сучасної ціннісної ментальності українців [7]. Дані цього дослідження у 2020 році свідчать про домінування традиційних цінностей у сучасній українській національній ментальності: 86,3 % визнали її для себе цінність сім'ї дуже важливою та ще 13 % – скоріше важливою; на другому місці за важливістю (по сумі відповідей «дуже важливо» та «скоріше важливо») знаходиться найближче соціальне оточення – друзі та знайомі (34,1 % надали відповідь «дуже важливо» та 56 % – «скоріше важливо»). Порівняльний аналіз результатів різних країн-учасниць опитування свідчить, що цінність сім'ї в житті європейців теж найвища, в більшості перевищує 90% і показник України схожий з показниками Нідерландів, Литви, Фінляндії, Естонії. За важливістю друзів та знайомих Україна має схожі показники із Литвою та Естонією.

Толерантність є однією із важливих цінностей ментальності європейців. В Україні за роки незалежності відбулись потужні зміни у формуванні культури толерантного сприйняття «іншого», хоча рівень нетолерантності досі є відносно високим. Як свідчать дані дослідження, за останні десятиріччя суттєво збільшилась частка українців, які готові сприймати як сусідів людей, які вживають наркотики, алкоголь, гомосексуалів, хворих на ВІЛ.

Однією із найважливіших цінностей в українській ментальності є цінність свободи. У 2020 році українці вважали свободу більшою цінністю навіть за безпеку та рівність: 70 % погодились, що свобода важливіша цінність, а 31 % відповіли, що свобода важливіша за безпеку. Тому в українській ментальності показники високої цінності свободи має схожі показники з цінністю свободи в ментальності населення Європи.

Незважаючи на колізії української демократизації, цінність демократії в українській національній ментальності залишається незмінно високою. Згідно з результатами дослідження, демократичну політичну систему як найкращу для України зазначили 66,9 респондентів. Серед респондентів європейських країн важливість життя в державі з демократичною політичною системою ще вище, ніж для українців: в Польщі – 82,6 %, в Австрії – 94,6 %, в Німеччині – 95,5 % ітн.

У процесі дослідження було отримано дуже цікаві дані щодо цінності прав людини та оцінки поваги до прав людини українцями та представниками інших європейських країн. У порівнянні з населенням окремих країн ЄС українці в оцінці важливості прав людини мають думку, схожу з греками – в Греції 47,8 % опитаних вважають, що права людини в їх країні поважаються, а 49,8 % – що не поважаються. У Німеччині упевненість, що в країні поважаються права людини, найвища (91,4 %), а в Румунії – найнижча (29,9 %).

Висновки. Національна ментальність – це багатогранний духовний феномен, дослідження якого допомагає робити наукову рефлексію найважливішої складової генетичного коду народу, яка позначається даним терміном, а з іншого боку, дозволяє розуміти стан та напрямок соціокультурного розвитку українського соціуму. Національну ментальність визначено як комплекс індивідуальних чи колективних уявлень, цінностей, установок, архетипів, стереотипів, які складаються в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (природно-географічних, етнічних, соціально-економічних, релігійних, культурних).

Аналіз деяких особливостей національної ціннісної ментальності громадян України на основі даних соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України 1992–2021 рр. свідчить про посилення значущості вітальних (традиційних) цінностей, які забезпечують безпеку, виживання та соціальний комфорт, та постійне зростання за своєю важливістю цінностей, які пов'язані із солідаризацією та зміцненням соціальних зв'язків.

Порівняльний аналіз результатів Міжнародного дослідження World Values Survey (WVS) 2015–2020 років дозволяє зазначити, що українська національна ментальність за своєю

ціннісною складовою є європейською ментальністю, тобто має схожі з ментальністю жителів Європи ментально-духовні орієнтації, високу цінність та усвідомлення важливості свободи та демократії.

Методологічні аспекти дослідження національної ментальності і розробка сучасних підходів до дослідження української національної ментальності залишаються актуальними і недостатньо розробленими, що пов'язано зі складністю використання точних методів наукового аналізу до концептуального, емпіричного дослідження такого багатозначного феномену, як національна ментальність. Тому необхідна подальша розробка методологічних та методичних підходів до дослідження феномену української національної ментальності, виявлення стану ціннісних зрушень у ціннісній ментальності, які забезпечують модернізацію духовного життя та ціннісно-нормативних змін у сучасному українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
2. Мінливості культури: соціологічні проєкції. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 440 с.
3. Попович М. В. Українська національна ментальність / Проблеми теорії ментальності : монографія. Київ : Наукова думка, 2006. С. 232–272.
4. Лісеєнко О. В. Аксиологічні засади дослідження національної ментальності. Перспективи. Соціально-політичний журнал. 2019. № 4. С. 76–82.
5. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. К. : Інститут соціології НАН України, 2021. 545 с.; Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15). Том 2. Таблиці і графіки / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К. : Інститут соціології НАН України, 2016. 410 с.
6. Ручка А. Зміни ціннісних пріоритетів населення України / Мінливості культури: соціологічні проєкції. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. С. 141–165.
7. World Values Survey URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

REFERENCES

1. Problemy Teoriyi mental'nosti : monohrafiya [Problems of mentality theory: monograph]. Kyiv : Naukova dumka, 2006. 403 s.
2. Minlyvosti kul'tury: sotsiolohichni proektsiyi [Culture variability: sociological projections]. Kyiv : Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2015. 440 s.
3. Popovych M. V. Ukrayins'ka natsional'na mental'nist' [Ukrainian national mentality] / Problemy teoriyi mental'nosti : monohrafiya. Kyiv : Naukova dumka, 2006. S. 232–272.
4. Liseyenko O. V. Aksiolohichni zasady doslidzhennya natsional'noyi mental'nosti [Axiological foundations of research of national mentality]. Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal. 2019. № 4. S. 76–82.
5. Ukrayins'ke suspil'stvo: Monitorynh sotsial'nykh zmin [Ukrainian society: monitoring of social change]. K. : Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2021. 545 s.; Ukrayins'ke suspil'stvo: Monitorynh sotsial'nykh zmin. Vypusk 1 (15). Tom 2. Tablytsi i hrafiky / Za red. d.ek.n. V. Vorony, d.sots.n. M. Shul'hy. K. : Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2016. 410 s.
6. Ruchka A. Zminy tsinnisnykh priorytetiv naseleennya Ukrayiny [Changes in the value priorities of the population of Ukraine] / Minlyvosti kul'tury: sotsiolohichni proektsiyi. Kyiv: Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 2015. S. 141–165.
7. World Values Survey. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

Liseienko Olena Vasylivna

Doctor of Sociological Sciences,

Professor at the Department of Philosophy, Sociology
and Management of Socio-cultural Activity

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0002-0408-5203

UKRAINIAN NATIONAL MENTALITY: VALUE CHANGES IN MODERN CONDITIONS

The article is devoted to the study of the phenomenon of the Ukrainian national mentality, its essential characteristics and the vector of value shifts in modern conditions using axiological methodology and based on the data of long-term domestic and international empirical studies from 1991 to 2021.

National mentality is defined as a complex of individual or collective ideas, values, attitudes, archetypes, stereotypes, which are formed as a result of the historically long and fairly stable influence of various factors and circumstances (natural-geographical, ethnic, socio-economic, religious, cultural). Some features of the national value mentality of the citizens of Ukraine were analyzed based on the sociological research data of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1992–2021, and conclusions were drawn about the strengthening of the importance of traditional values that ensure safety, survival and social comfort, and the constant growth in importance of values that associated with solidarity and strengthening of social ties.

The analysis of the results of the International World Values Survey (WVS) 2015–2020 made it possible to conclude that the Ukrainian national mentality in terms of its value component is a European mentality, that is, it has similar mental and spiritual orientations to the mentality of the inhabitants of Europe, a high value and awareness of the importance of freedom, democracy.

The need for further development of methodological and methodical approaches to the study of the phenomenon of the Ukrainian national mentality, identifying the state of value shifts in the value mentality, which ensure the modernization of spiritual life and value-normative changes in modern Ukrainian society, is emphasized.

Key words: *mentality, Ukrainian national mentality, national culture, values, value changes, freedom.*